
САБАТ Н.І.,
асистент, кафедра соціальної
педагогіки та соціальної роботи,
ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет
імені Василя Стефаника»,
м. Івано-Франківськ, Україна

ДІТИ МІГРАНТІВ: ХАРАКТЕРИСТИКА ІНДИВІДУАЛЬНИХ ТА ПСИХОЛОГІЧНИХ ОСОБЛИВОСТЕЙ

У статті охарактеризовано індивідуальні та психологічні особливості дітей мігрантів. Розкрито соціально-психологічні проблеми, з якими їм доводиться стикатися у процесі інтеграції та адаптації до нового соціокультурного середовища: мова навчання, стосунки з однолітками й учителями, особливості культури приймаючої сторони, сформовані негативні стереотипи.

Ключові слова: діти мігрантів, інтеграція, адаптація, етнідентичність, соціокультурне середовище, опікунсько-виховна діяльність.

В статье охарактеризованы индивидуальные и психологические особенности детей мигрантов. Раскрыто социально-психологические проблемы, с которыми им приходится сталкиваться в процессе интеграции и адаптации к новой социокультурной среде: язык обучения, отношения со сверстниками и учителями, особенности культуры принимающей стороны, сложившиеся негативные стереотипы.

Ключевые слова: дети мигрантов, интеграция, адаптация, этноидентичность, социокультурная среда, попечительско-воспитательная деятельность.

The article describes the individual and psychological characteristics of migrant children. Socio-psychological problems that they encounter in the process of integration and adaptation to a new socio-cultural environment: the language of instruction, relations with peers and teachers, the characteristics of the culture of the host party, the prevailing negative stereotypes are revealed.

Key words: children of migrants, integration, adaptation, ethnoidentity, socio-cultural environment, guardianship and upbringing activity.

Упродовж останніх років в Україні широкого поширення набуло явище міграції. Окрім соціальних, економічних змін, міграція спричинилася до появи нової категорії дітей – дітей із сімей мігрантів, які у процесі інтеграції та адаптації до нових умов стикаються з низкою труднощів. Відповідно виникає потреба у підготовці фахівців, готових до роботи з цією категорією дітей.

Аналіз психолого-педагогічних джерел свідчить, що від 1990-х років у вітчизняній педагогіці активізуються дослідження процесу адаптації, соціалізації дітей мігрантів. Так, К. Бориченко, К. Ковязіна розробляють питання соціального захисту дітей, у т.ч. із сімей мігрантів [3; 11]; І. Лизун досліджує соціальні потреби дітей ТМ [12]; Г. Ляльчук – **батьківсько-дитячі стосунки та їх відновлення в сім'ях трудових мігрантів** [13]; Л. Завацька вивчає соціальні потреби дітей трудових мігрантів у новому соціально-освітньому середовищі [6]; Н. Гевчук розроблено організацію виховної роботи з ДТМ в умовах загальноосвітнього навчального закладу [5].

Для ефективної роботи з дітьми мігрантів, здійснення індивідуального підходу майбутні вчителі повинні знати їхні вікові, індивідуальні, соціально-психологічні особливості, труднощі, умови проживання тощо. Тому метою нашої статті є аналіз особливостей дітей мігрантів.

Аналіз проблеми ускладнюється розмаїтістю категорій дітей мігрантів, кожній із яких притаманні свої, специфічні особливості. Так, сім'ї трудових мігрантів втрачають чи послаблюють свій виховний потенціал. У психоемоційній сфері від'їзд одного з батьків (переважно матері) негативно впливає на дитину, що проявляється в:

- порушенні психоемоційного стану здоров'я дитини (погіршенні комунікативного спілкування з оточуючими; появи дратівливості, агресивності, тривожності, недовіри до оточуючих; відчуття самотності та власної неповноцінності; втраті емоційного зв'язку дорослих із дитиною; виникнення синдрому емоційної депривації, що призводить до девіантної поведінки (розвиток алкогольної, наркотичної, ігрової залежності);
- ускладненні процесу соціалізації та якості виховання дитини (відсутність належного контролю за поведінкою дитини дорослими; порушення шкільної дисципліни, поява проблем у навчанні), що веде до порушення формування особистості у дітей трудових мігрантів;
- деформації ціннісних орієнтацій щодо сім'ї як такої (викривлене уявлення про позитивну модель сім'ї; складності

у формуванні поняття про повноцінну сім'ю), що у більших масштабах означає зародження такого явища, як національне сирітство;

- комунікативних проблемах після повернення трудових мігрантів додому (ускладнення в спілкуванні та порозуміння дітей та батьків; незнання батьками своєї дитини тощо) [19].

Діти емігрантів та іммігрантів стикаються, в першу чергу, з труднощами інтеграції та адаптації до нових соціокультурних умов. Науковці оперують терміном «синдром емігранта», що дефініюється як «хвороба, яка характеризується виступанням станів депресії, які можуть вести навіть до самогубства, частими приступами плачу...» [14, с. 146].

Науковці доводять, що у значної частини дітей, які виховуються в умовах, де немає або обмежена батьківська опіка, розвиваються специфічні типи поведінки: «пригнічений тип» характеризується пасивністю, апатичністю, станом, що зовні нагадує психічне захворювання; «соціальні провокації» характеризуються контрастними емоційними реакціями, що розвиваються внаслідок постійного проживання у закритих установах; «гіперактивний тип» характеризується легкістю входження в контакт, різко вираженими тенденціями демонстративної поведінки з яскраво вираженими інтересом до навколишніх, що діти сприймають як гру; «добре пристосовані діти» – тип, що характеризується компенсаторними проявами поведінки, що розвивається у відповідь на нереалізованість соціальних потреб. Для таких дітей характерна ненаситність їжею, ранні мастурбації, сексуальні зв'язки, аутичні тенденції, нарцисизм тощо [15, с. 95–96]. Діти трудових мігрантів

– це «міна сповільненої дії», «емоційно викривлене покоління дітей» [15, с. 107–108].

Д. Романовська наводить такі соціально-психологічні проблеми дітей трудових мігрантів: проблеми спілкування з однолітками та однокласниками; труднощі у взаєминах з одним із батьків; потреба в спілкуванні з батьками; погіршення загального емоційного стану, емоційні розлади; особистісні проблеми, в тому числі ті, які стосуються взаємин із протилежною статтю; проблеми з учителями, конфлікти; проблема статусу в групі; професійне самовизначення; занижена самооцінка, невпевненість у собі [16, с. 130–131]. Загалом серед проблем, які постають перед дітьми заробітчани, експерти виділяють такі: проблеми психологічного характеру (сум за батьками, пригнічений стан, відсутність підтримки, відчуття незахищеності, складність прийняття рішень); проблема дозвілля; проблеми з навчанням; проблеми знаходження спільної мови з оточенням (сварки з родичами, непорозуміння з друзями тощо); матеріальні проблеми [17, с. 124].

Психотерапевт Г. Католик стверджує, що діти трудових мігрантів стикаються зі значним емоційним дефіцитом унаслідок нестачі батьківської любові; відчують себе непотрібними, знеціненими; відчують образу на батьків і водночас мають почуття провини (оскільки переконані, що батьки дуже важко працюють для їхнього блага) [9, с. 221].

За даними шкільних психологів, діти трудових мігрантів почуваються самотніми, соціально занедбаними, переживають внутрішній психологічний дискомфорт, не мають відчуття опори [4, с. 79]. Практичні психологи відзначають такі основні причини звернень до них дітей заробітчани і за-

питів третіх осіб (родичів, вчителів): труднощі в регуляції власної поведінки (девіантна поведінка, агресивність, складні взаємини з членами родини, однолітками); потреба емоційної підтримки; особистісні проблеми (депресія, втрата інтересу до життя, почуття провини, проблема у стосунках з протилежною статтю); тривожність; труднощі у навчально-пізнавальній діяльності. Стосовно запитів третіх осіб, то тут найчастіше причиною звернень стає девіантна поведінка та депресивні стани [10, с. 387–388].

Діти, що переїхали в Україну, опиняються серед представників іншого культурного середовища, відповідно, в них виникають труднощі у соціальній адаптації. Особливо це стосується адаптації до соціально-освітнього середовища [8, с. 42]. Оцінка потреб дитини мігрантів дасть можливість узагальнити й проаналізувати інформацію щодо стану та життєвих обставин сім'ї цієї дитини з метою визначення необхідних видів послуг, а також вивчити їхній вплив у ході адаптації дитини мігрантів до нового соціально-освітнього середовища. На успішність соціальної адаптації дітей мігрантів впливає рівень задоволення їхніх потреб. Л. Завацькою виділено чотири блоки потреб дітей мігрантів, рівень задоволення яких сприятиме успішнішій адаптації до умов соціально-освітнього середовища: освіта, емоційний розвиток, сімейні та соціальні стосунки, соціальна презентація [6, с. 75].

Найтиповіші труднощі дітей із сімей мігрантів – це потреба формування нових рольових відносин; завоювання нового статусу серед ровесників та вчителів; відмінність програм навчання у новій школі; тривалі перерви у навчанні; незнання мови, цінностей, традицій іншої країни; нетолерантне,

а подекуди і зневажливе ставлення з боку дітей корінного населення та ін.

До найпоширеніших проблем, із якими стикаються діти мігрантів, відносимо: неприйняття однокласниками – від небажання спілкуватися аж до фізичного та психологічного насильства; зниження рівня самооцінки, самоповаги; тривожність, агресивність, замкнутість, невпевненість, недовіра до дій учительського збору та шкільної адміністрації; зниження рівня інтелектуальної, волевої, мотиваційної активності; сформовані негативні стереотипи. Це значно ускладнює процес адаптації в новому колективі та соціалізації. Тривале перебування в умовах ігнорування чи неприйняття однокласниками обмежує соціальні зв'язки дітей мігрантів, сферу реалізації засвоєних ними соціальних норм та соціального досвіду, що, в свою чергу, призводить до ризиків формування в них асоціальної поведінки. Особливу роль у здатності й можливості ДМ протистояти негативним впливам відіграє особистісна стійкість до зовнішніх негативних впливів, внутрішні механізми реагування, взаємодії, адаптації до життєвих обставин. У зв'язку з цим перед учителем гостро постає потреба формування у ДМ стійкості до асоціальної поведінки, створення умов для нейтралізації факторів ризику.

Причинами девіантної поведінки дітей мігрантів часто виступає неправильна позиція батьків – від гіперопіки до вседозволеності, приділення дітям недостатньо часу та зусиль. Також серед дітей мігрантів певний відсоток – із невисоким рівнем підготовки, тому ця категорія автоматично попадає у групу відстаючих, порушників дисципліни, а це призводить до негативних наслідків, які ускладнюють і так непрості стосунки з оточуючими. Часто батьки зловживають своїм статусом, а

труднощі дитини в навчанні пояснюють не педагогічною занедбаністю, а ущемленням прав мігрантів, що також породжує ряд конфліктів. Типовими є спроби батьків маніпулювати вчителями, використовуючи свій статус мігранта, вимушено переміщеної особи тощо.

До психологічних проблем у дітей із сімей іммігрантів додається незнання чи недостатньо повне володіння українською мовою, у процесі інтеграції вони стикаються із загрозою втрати мовних особливостей своєї культури. Мовний бар'єр часто стає причиною повільної адаптації дитини до нового середовища, заважає встановити стосунки з однолітками, адаптуватися до соціокультурних умов нового регіону. За результатами проведеного Л. Завацькою дослідження, 70 % респондентів найбільшою проблемою в навчанні та спілкуванні з однолітками визначають недосконалий рівень знання мови спілкування, і цей фактор провокує зниження інтересу дітей мігрантів до навчання та відвідування школи [6, с. 75]. Вивчення другої мови сприяє накопиченню дітьми мовного й культурного досвіду, який допомагає їм успішно адаптуватися до іншої культури й соціального оточення. Водночас значна частина дітей мігрантів – вимушені переселенці, вихідці з неблагополучних сімей, тому виявляють небажання навчатися ні рідною мовою, ні мовою нової країни. Це гальмує процес отримання ними якісних освітніх послуг. Завдання вчителя у цій ситуації – знайти індивідуальний підхід до кожного учня, сприяти у вирішенні мовних проблем, адже від їх позитивного вирішення залежить і успішна соціалізація дітей мігрантів в умовах нового освітнього середовища та нової культури загалом. Крім того, 67 % дітей мігрантів проявляють низь-

ку активність щодо участі у виховних заходах, які проводяться у школі; 84 % дітей даної категорії не відвідують різноманітні секції та гуртки через недостатню поінформованість про них [6, с. 75]. Тому одним із завдань учителя початкових класів є залучення дітей мігрантів до позашкільної діяльності.

Однією з найважливіших складових у системі уявлень людини про себе виступає етнічна ідентичність. Досягнення позитивної етнідентичності необхідне як для повноцінного розвитку дитини, так і для формування етнотолерантності. У новому етнокультурному світі особи-мігранти демонструють, з одного боку, етнічне прагнення повної ізоляції, що часто супроводжується агресивністю, апатією, та прагнення до асиміляції з іншого, що призводить до втрати національної самоідентичності. Такі крайні форми негативно впливають на становлення особистості дитини [2, с. 17]. Для означення конфлікту старих та нових культурних норм і орієнтацій на рівні індивідуальної свідомості вчені апелюють до поняття «культурний шок» [2, с. 184]. К. Оберг виділяє такі його аспекти: напруженість, яка спричинена зусиллями, необхідними для досягнення психологічної адаптації; відчуття втрати – друзів, власного статусу, професії тощо; відчуття несприйняття з боку представників нової культури чи несприймання їх самих; невинуватення рольових очікувань, цінностей, почуттів та самоідентифікації; неочікувана тривога, злість у результаті усвідомлення культурних відмінностей; відчуття меншовартості, породжене неспроможністю пристосуватися до нового середовища [20]. Дослідники в галузі міграції доводять, що кожна культура має безліч вербальних та невербальних символів, за допомогою яких ми діємо у різних

ситуаціях. Багато з цих сигналів працюють на рівні підсвідомості. Коли дитина попадає в інше культурне середовище, виявляється, що її попередній досвід не є єдиним і абсолютним, інші живуть за своїми моделями й поглядами. Тому дитина переживає справжнє потрясіння.

Наукові дослідження свідчать, що зміна культури, з якою безпосередньо починає контактувати мігрант, сприяє стресовим ситуаціям та нерідко супроводжується порушеннями психічного здоров'я особистості [18, с. 233]. Досвід нової культури часто стає для дітей неприємним або шоковим, тому що він несподіваний та може призвести до негативної оцінки власної культури.

Діти мігрантів знаходяться у складній ситуації, стикаючись щодня з новою культурою більшості оточуючих. Тому їм особливо потрібна педагогічна підтримка і допомога у виборі форм розвитку етнічної ідентичності. Залучення дітей до позашкільної діяльності, включення до змісту шкільної освіти різних культурних архетипів, залучення широкого дидактичного матеріалу, використання можливостей усіх циклів навчальних предметів, методики позанавчальної діяльності сприяє процесу спілкування між дітьми домінуючої та культури мігрантів. Вагомими освітніми джерелами інтеграції в нову культуру виступають також навколишнє середовище, стосунки між дітьми тощо. Для біженців та осіб, які потребують додаткового захисту, МОН України розроблено стандарти з української мови як іноземної; навчальну програму з вивчення курсу історії, культури, державного устрою України, основ законодавства з питань праці, освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення; методичні рекомендації щодо особливостей навчання в дошкільних та загальноосвіт-

ніх навчальних закладах дітей-біженців і дітей, яких визнано особами, які потребують додаткового захисту, зокрема тих, що розлучені із сім'єю; робочий зошит для біженців та шукачів притулку [1]. Все це сприяє інтеграції дитини в нову культуру, попереджуючи небезпеку девіацій, маргіналізації. Водночас знайомство з казками, піснями, іграми нових країн розширює знання дітей домінуючої культури, сприяє налагодженню спілкування між дітьми домінуючої культури та культури дітей мігрантів.

Сучасні дослідження свідчать про те, що батьки, зайняті на роботі, мають у середньому двадцять хвилин на день для якісного спілкування з дітьми. Це занадто мало, діти не відчують зв'язку з батьками. У дітей із сімей мігрантів час спілкування значно скорочується: дорослі, вирішуючи побутові проблеми, не завжди приділяють належну увагу дітям. У сім'ях мігрантів часто наявні взаємні звинувачення, надмірні вимоги, нерозуміння того, що відбувається з дитиною, нездатність вибудувати повноцінності стосунки. Діти втрачають зв'язок зі світом, відчують себе покинутими і непотрібними, що згодом призводить до девіацій, суїцидальних настроїв тощо.

У підлітків існує велика емоційна залежність від соціального схвалення: хочеться подобатися, бути популярним, мати певні речі, бути статусним. Дітям мігрантів важко цього добитися на новому місці проживання: нове оточення; друзі залишилися далеко; батьки, зайняті власними проблемами, дистанціюються, відсторонюються від дитини. До вікових криз додаються інші негативні фактори, спричинені частими переїздами, зміною місця проживання, неоднозначним ставленням суспільства. Тому діти мігрантів, шукаючи співпереживання, розумін-

ня, часто стикаються з маніпуляторами, зустрічають псевдорозуміння (наприклад, соціальні мережі «Тихий дім», «Синій кит», «Розбуди мене о 4.20» тощо).

Опікунська діяльність із ДМ повинна забезпечуватися діяльністю не одного окремого соціального інституту, а базуватися на спільних зусиллях, рівноправному партнерстві, взаємодії фахівців соціальних служб та працівників загальноосвітніх навчальних закладів, тобто реалізовуватися в усіх інституціях, де перебуває дитина. Утім, 25.03.2014 р. було внесено зміни до формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів між державним та місцевими бюджетами, відповідно до яких зруйновано діяльність інституту фахівців із соціальної роботи – на яких, власне, і покладалося основне навантаження щодо здійснення су-

проводу, реабілітації та надання допомоги сім'ям і особам у складних життєвих обставинах. Значна кількість дітей і сімей залишилася без фахової психологічної та соціальної підтримки. Тому до надання соціальних послуг новим групам населення у складних життєвих обставинах, зокрема дітям мігрантів, широко залучають професійний ресурс фахівців-педагогів.

Таким чином, роботу щодо здійснення опікунсько-виховної діяльності з дітьми мігрантів варто планувати на основі вивчення їхніх індивідуальних, психологічних особливостей. Суспільство повинно докласти максимум зусиль щодо створення умов для подолання соціально-психологічного напруження, страху, почуття безвихідності та інших стресових станів дітей мігрантів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Біженцям та особам, які потребують додаткового захисту // Міністерство освіти і науки України [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mon.gov.ua/activity/education/bizhencyam-ta-osobam,-yaki-potrebuyut-dodatkovogo-zaxistu.html>
2. Блинова О. Є. Психологічні основи соціальної мобільності особистості: навч. посіб. / О. Є. Блинова. – Херсон : Видавництво ХДУ, 2010. – 232 с.
3. Бориченко К. В. Соціальний захист сімей з дітьми за законодавством України : монографія / К. В. Бориченко. – Одеса : Фенікс, 2015. – 302 с.
4. Варениця О. Соціально-психологічні проблеми дітей у родинах нелегальних трудових мігрантів / О. Варениця, О. Макаренко // Соціальна політика і соціальна робота: український науковий і громадсько-політичний часопис. – 2006. – № 2–3. – С. 72–83.
5. Гевчук Н. С. Організація виховної роботи з дітьми трудових мігрантів в умовах загальноосвітнього навчального закладу: навч.-метод. посібн. / за ред. проф. Р. Х. Вайноли / Н. С. Гевчук. – Кам'янець-Подільський, 2011. – 128 с.
6. Завацька Л. М. Дослідження соціальних потреб дітей трудових мігрантів у новому соціально-освітньому середовищі / Л. М. Завацька // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2014. – № 2. – С. 73–76.
7. Завацька Н. Є. Соціальна підтримка як інтерперсональна складова адаптаційного потенціалу особистості / Н. Є. Завацька // XVI Науково-практична конференція «Університет і регіон: проблеми сучасної освіти». Збірник наукових праць. – Луганськ, 2010. – С. 73–74.

8. Кавалеров А. І. Соціальна адаптація: феномен і прояви: монографія / А. І. Кавалеров, А. М. Бондаревська. – Одеса : Астропринт, 2005. – 112 с.
9. Католик Г. В. Діти трудових емігрантів: особливості особистісних конфліктів / Г. В. Католик // Вісник Львівського університету Філософські науки. – Львів, 2008. – Вип. 11. – С. 220–222.
10. Ковальчук А. Л. Психологічні ризики трудової міграції / А. Л. Ковальчук // Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія психологічна. – 2012. – Вип. 2. – С. 383–391.
11. Ковязіна К. О. Соціальний захист дітей трудових мігрантів: концептуальні основи та державна політика / К. О. Ковязіна // Стратегічні пріоритети. – 2013. – № 4. – С. 50–56.
12. Лизун І. Ф. Соціальні потреби дітей трудових мігрантів / І. Ф. Лизун // Педагогічний альманах. – 2011. – № 11. – С. 244–248.
13. Ляльчук Г. Д. Батьківсько-дитячі стосунки та їх відновлення в сім'ях трудових мігрантів / Г. Д. Ляльчук // Педагогічний процес: теорія і практика. – 2015. – № 3-4. – С. 93–97.
14. Міграція – виклик ХХІ ст. / за ред. Мацея Ст. Земби. – Люблін, 2008. – 156 с.
15. Новітня еміграція: проблеми соціального і національного сирітства: зб. наук. статей і виступів за матер. круглих столів / Міжнар. ін-т освіти, культури та зв'язків з діаспорою Нац. ун-ту «Львівська політехніка»; уклад. І. М. Ключковська, Н. О. Гумницька. – Львів : МІОК Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 250 с.
16. Романовська Д. Соціально-педагогічний патронат дітей трудових мігрантів // Соціально-психологічні проблеми виховання дітей в дистантних сім'ях і методично-теоретичні засади підготовки спеціалістів до роботи з ними. Матеріали Всеукр. наук.-практ. конференції 30-31 жовтня 2008 року. – Чернівці : Технодрук, 2008. – С. 127–133.
17. Соціально-педагогічна та психологічна робота з дітьми трудових мігрантів: навч.-метод. посіб. / за ред. К. Б. Левченко, І. М. Трубавіної, І. І. Цушка. – К. : ФОП «Чальцев», 2008. – 384 с.
18. Тарасюк І. В. Культурний шок як один із чинників адаптації та реадaptaції мігрантів до нового соціокультурного середовища / І. В. Тарасюк // Психологічні перспективи. – 2011. – Вип. 17. – С. 232–240.
19. Щодо вдосконалення соціального захисту дітей трудових мігрантів : аналітична записка [Електронний ресурс] / К. Ковязіна // Національний інститут стратегічних досліджень. Відділ соціальної політики. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/articles/825/>
20. Oberg K. Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments / K. Oberg // Practical Anthropology. – 1960. – Vol. 7. – P. 177–182.

ТРАНСЛІТЕРАЦІЯ ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Bizhentsiam ta osobam, yaki potrebutiut dodatkovoho zakhystu // Ministerstvo osvity i nauky Ukrainy [Elektronnyi resurs]. – Rezhym dostupu: <http://mon.gov.ua/activity/education/bizhencyam-ta-osobam,-yaki-potrebuyut-dodatkovogo-zaxistu.html>

2. Blynova O. Ye. *Psykhologichni osnovy sotsialnoi mobilnosti osobystosti: navch. posib.* / O. Ye. Blynova. – Kherson : Vydavnytstvo KhDU, 2010. – 232 s.
3. Borychenko K. V. *Sotsialnyi zakhyst simei z ditmy za zakonodavstvom Ukrainy : monohrafiia* / K. V. Borychenko. – Odesa : Feniks, 2015. – 302 s.
4. Varenysia O. *Sotsialno-psykhologichni problemy ditei u rodynakh nelegalnykh trudovykh mihrantiv* / O. Varenysia, O. Makarenko // *Sotsialna polityka i sotsialna robota: ukrainskyi naukovyi i hromadsko-politychnyi chasopys.* – 2006. – № 2–3. – S. 72–83.
5. Hevchuk N. S. *Orhanizatsiia vykhovnoi roboty z ditmy trudovykh mihrantiv v umovakh zahalnoosvitnoho navchalnoho zakladu: navch.-metod. posibn. / za red. prof. R. Kh. Vainoly / N. S. Hevchuk.* – Kamianets-Podilskyi, 2011. – 128 s.
6. Zavatska L. M. *Doslidzhennia sotsialnykh potreb ditei trudovykh mihrantiv u novomu sotsialno-osvitnomu seredovyshchi* / L. M. Zavatska // *Naukovi zapysky NDU im. M. Hoholia. Psykholoho-pedahohichni nauky.* – 2014. – № 2. – S. 73–76.
7. Zavatska N. Ye. *Sotsialna pidtrymka yak interpersonalna skladova adaptatsiinoho potentsialu osobystosti* / N. Ye. Zavatska // *XVI Naukovo-praktychna konferentsiia «Universytet i rehion: problemy suchasnoi osvity».* Zbirnyk naukovykh prats. – Luhansk, 2010. – S. 73–74.
8. Kavalero A. I. *Sotsialna adaptatsiia: fenomen i proiavy: monohrafiia* / A. I. Kavalero, A. M. Bondarevska. – Odesa : Astroprynt, 2005. – 112 s.
9. Katolyk H. V. *Dity trudovykh emihrantiv: osoblyvosti osobystisnykh konfliktiv* / H. V. Katolyk // *Visnyk Lvivskoho universytetu Filozofski nauky.* – Lviv, 2008. – Vyp. 11. – S. 220–222.
10. Kovalchuk A. L. *Psykhologichni ryzyky trudovoi mihratsii* / A. L. Kovalchuk // *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnogo universytetu vnutrishnikh sprav. Seriia psykhologichna.* – 2012. – Vyp. 2. – S. 383–391.
11. Koviazina K. O. *Sotsialnyi zakhyst ditei trudovykh mihrantiv: kontseptualni osnovy ta derzhavna polityka* / K. O. Koviazina // *Stratehichni priorytety.* – 2013. – № 4. – S. 50–56.
12. Lyzun I. F. *Sotsialni potreby ditei trudovykh mihrantiv* / I. F. Lyzun // *Pedahohichnyi almanakh.* – 2011. – № 11. – S. 244–248.
13. Lialchuk H. D. *Batkiivsko-dytiachi stosunky ta yikh vidnovlennia v simiakh trudovykh mihrantiv* / H. D. Lialchuk // *Pedahohichnyi protses: teoriia i praktyka.* – 2015. – № 3–4. – S. 93–97.
14. *Mihratsiia – vyklyk XXI st. / za red. Matsieia St. Ziemby.* – Liublin, 2008. – 156 s.
15. *Novitnia emihratsiia: problemy sotsialnoho i natsionalnoho syrystva: zb. nauk. statei i vystupiv za mater. kruhlykh stoliv / Mizhnar. in-t osvity, kultury ta zviazkiv z diasporoiu Nats. un-tu «Lvivska politehnika»;* uklad. I. M. Kliuchkovska, N. O. Humnytska. – Lviv : MIOK Natsionalnoho universytetu «Lvivska politehnika», 2010. – 250 s.
16. Romanovska D. *Sotsialno-pedahohichnyi patronat ditei trudovykh mihrantiv // Sotsialno-psykhologichni problemy vykhovannia ditei v dystantnykh simiakh i metodychno-teoretychni zasady pidhotovky spetsialistiv do roboty z nymy. Materialy Vseukr. nauk.-prakt. konferentsii 30–31 zhovtnia 2008 roku.* – Chernivtsi : Tekhnodruk, 2008. – S. 127–133.
17. *Sotsialno-pedahohichna ta psykhologichna robota z ditmy trudovykh mihrantiv: navch.-metod.posib. / za red. K. B. Levchenko, I. M. Trubavinoi, I. I. Tsushka.* – K. :

- FOP «Chaltsev», 2008. – 384 s.
18. Tarasiuk I. V. *Kulturnyi shok yak odyz iz chynnykiv adaptatsii ta readaptatsii mihrantiv do novoho sotsiokulturnoho seredovyshcha* / I. V. Tarasiuk // *Psykhologichni perspektyvy*. – 2011. – Vyp. 17. – S. 232–240.
 19. *Shchodo vdoskonalennia sotsialnoho zakhystu ditei trudovykh mihrantiv: analitychna zapyska [Elektronnyi resurs]* / K. Koviachina // *Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. Viddil sotsialnoi polityky*. – Rezhym dostupu: <http://www.niss.gov.ua/articles/825/>
 20. Oberg K. *Culture Shock: Adjustment to New Cultural Environments* / K. Oberg // *Practical Anthropology*. – 1960. – Vol. 7. – P. 177–182.